

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan...-June 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

☆ ڈاکٹر فوزیہ حنیف

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ مزاحمت

Abstract

Every nation has its own specific temperament which shows its collective behaviour. Political resistance in Punjabi classical poetry expresses the existence and wisdom of the inhabitants of Punjab who stood up against the oppression, tyranny and exploitation. Our classical Poets have lifted the veil from the faces of greedy persons so that mass can become aware of facts and realities. However Punjabi classical poets have also described the resistance against injustice of classification in society which can cause to weak the strong political system. Political resistance in Punjabi classical poetry reveals the strength of our nation to face circumstance in order to protect and defend their existence, self-respect and identity.

سیاسی مزاحمت انجیہ عمل جیہڑے حکمران طبقے دی آمریت، جبر، ظلم تے استحصال دے خلاف احتجاجی روئے دے طور تے اُبھرے۔ رائے دی آزادی قوماں دے سیاسی نظام وچ اہمیت رکھدی اے کیوں جے ایہہ جمہوریت دی اصل بنیاد اے۔ لوکائی کولوں جے حق کھولیا جاوے تاں ملک وچ سیاسی جبر پھٹدا اے جیہڑا کسے قوم نوں تباہی دے کنڈھے اپڑا دیندا اے۔ جیوندے جاگدے سماج وچوں باشعور طبقہ سیاسی جبر دے خلاف مزاحم ہوندا اے۔ دُنیا دی تاریخ دا مطالعہ کیتا جاوے تاں ظاہر ہوندا اے پئی کساناں تے کامیاں دی پہلی سیاسی مزاحمت (بغاوت دی صورت وچ جس دی دستاویزی شہادت موجود اے) ۱۸ قبل مسیح وچ دُنیا دی سب توں پرانی تہذیب مصر وچ ہوئی۔ چار ہزار ورہے قبل مسیح مصر وچ ریاستاں دا قیام عمل وچ آیا۔ ریاست انجیہ قوت سی جیہڑے راہیں غلام داراں نے استحصال زدہ کساناں تے غلاماں اُتے غلبہ برقرار رکھیا۔ جیہڑے غلام داراں دیاں جائیداداں لئی خطرہ سن، فرعون دے حکم نوں نہیں من دے سن، اوہناں دے خلاف مقدمے چلاؤن، باغیاں نوں کچلن تے مارن تے اوہناں دے رشتے داراں نوں تباہ کرن دا حکم دتا گیا۔ غلاماں تے استحصال زدہ طبقے نے فرعون دے سخت احکامات اُتے وی ڈرن دی تھاں سیاسی مزاحمت کیتی۔ مصر دے غلاماں دی پہلی بغاوت دی دستاویزی نوں میاں محمد جہانگیر ایڈووکیٹ اپنی لکھت ”تاریخ عالم“ وچ شامل کر دیاں لکھدے نیں:

”لوگوں نے شاہی اقتدار کے خلاف بغاوت کی جسے خدا نے قائم کیا تھا‘ دارالحکومت پر صرف ایک گھنٹے میں قبضہ کر لیا گیا اور غریبوں نے بادشاہ کو گرفتار کر لیا۔ حکمرانوں نے بھاگ نکلنے کو عافیت سمجھا۔ سرکاری افسران ہلاک کر دیئے گئے اور وہ فہرست جس کے مطابق ٹیکس اکٹھا کیا جاتا تھا، ضائع کر دی گئی۔ غریب لوگ بڑے بڑے محلات میں داخل ہو گئے وہ لوگ جنہوں نے شاندار کپڑے پہن رکھے تھے، انہیں لاٹھیوں سے مارا گیا۔ جو مالک تھے وہ جائیداد کھو بیٹھے اور وہ لوگ جن کے پاس بیلوں کی جوڑی بھی نہیں تھی، وہ ریوڑوں کے مالک بن گئے۔ وہ جن کے پاس اناج تھا، انہوں نے خود بخود دے دیدیا۔

غلام غلاموں کے مالک بن گئے۔“ (۱)

ہر قوم دا خاص نفسیاتی مزاج اے جیہڑا عملی حیاتی وچ اوہناں دے مجموعی کردار نوں ظاہر کردا اے۔ کسے قوم دے مزاج وچ جنا مزاحمتی عنصر ہووے گا، اوس دی اُساری اوئی پکیری ہووے گی۔ ایہ اک مسلمہ حقیقت اے کہ دُنیا وچ جتھے

کدھرے استحصالی رویہ اختیار کیتا گیا، لوکاں نے اوس دے خلاف مزاحمت نوں جاری رکھیا۔ ڈاکٹر ریاض شیخ لکھدے نیں:

”تاریخ بتاتی ہے کہ جہاں ایک طرف انسانی معاشرے میں استحصالی عمل کو دوام بخشنے کے لئے استحصالی گروہوں نے اپنی بھرپور کوششیں کیں، اس طرح اس کے متاثرین نے اپنے تئیں اس کو لکارنے اور اس کے خاتمے کے لئے اپنی کاوشیں جاری رکھیں۔“ (2)

پنجاب دی تہذیب مصر و انگ ڈھیر پرانی تے اہمیت دی حامل اے۔ پنجاب دُنیا دا وہ خطّہ اے جیہڑا اہم شاہراہ تے واقع ہون دے نال نال زرخیز وی سی۔ ایس پاروں کئی دھاڑوی اتھے آئے تے پنجاب دے زرخیز علاقے وچ لُٹ مار مچائی۔ یونانیاں، افغانیاں، ایرانیوں تے مُغلاں نے ایس خطے اُتے اپنیاں حکومتاں قائم کرن لئی کوششاں کیتیاں تے پنجابیاں نے اپنا حق ورتدے ہمیش اوہناں دے غلط رویے دے خلاف سیاسی مزاحمت کیتی۔ ڈاکٹر انجم رحمانی لکھدے نیں:

”راجہ پورس جیسا سورما سکندر اعظم کے ساتھ جس جی داری سے لڑا، وہ تاریخ میں پنجابی جنگ جو یا نہ صفت کی روشن مثال ہے۔ پنجابیوں کی ایسی ہی صفات کی وجہ سے یونانیوں کی فتوحات کا سلسلہ رک گیا اور سکندر اعظم کو مجبوراً ہندوستان کی مہم کو نامکمل چھوڑ کر لوٹنا پڑا۔ یونانی مورخ اریان (Arrian) نے پنجاب کے اہل سیف کی جرات، بہادری اور جنگجو یا نہ صفت کا کھلے دل سے اعتراف کیا ہے۔“ (3)

پنجاب نوں سونے دی چڑی ناں نال منسوب کیتا جاندا رہیا جس پاروں ہر حملہ آور ایس دھرتی تے حکمرانی لئی حملے کردار ہیا۔ دنیا تے کوئی اجیہی دھرتی نہیں جتھے پنجاب جنے حملے ہوئے ہون۔ ایہہ دنیا دا واحد خطّہ اے جتھے دھاڑویاں قابض ہون لئی ایس دھرتی نوں لتاڑ دے رہے۔ نادر شاہ، احمد شاہ، سکندر اعظم، یونانیاں، افغانیاں بے شمار حملے کیتے۔ ہر حملہ آور نے پنجاب دی معصوم لوکاں نوں بڑا مدھولیا۔ ایہناں تے بے شمار ظلم و ستم ڈھاتے۔ غریب لسی مظلوم لوکاں پس دی رہی پر حملہ آوراں نے بس نہ کیتی۔ محمد حنیف رامے پنجابیاں دی شجاعت تے بھرپور سیاسی مزاحمت بارے لکھدے نیں:

”بے شک مہا بھارت سے لے کر پانی پت کی لڑائیوں تک پنجاب مسلسل اور متواتر میدانِ کارزار بنا رہا ہے۔“ (4)

پنجابیاں دھرتی تے اپنی ہوند نوں برقرار رکھن لئی جابر تے دھاڑوی حکمراناں نال جنگ تے سیاسی حق نوں ورتن بارے حقائق پنجابی ادب وچ رقم کیٹے گئے۔ پنجابی زبان وچ رچے گئے ادب دی نینہ سچ اُتے اُساری گئی۔ سچ دا پہلا سوال ہی ایہ اے۔ میں کون آں تے میری ہوند دا مقصد کیہ اے؟ میں تے اپنی ہوند دی جنگ سچے بندے اندر حق دا دیو بالدی اے جیہڑا سوجھواناں تے شاعراں دی قلم دی زینت بن کے عام لوکاں اندر شعور جگاؤندا اے۔ ایہ شعور سماجی، مذہبی، معاشی تے خاص طور تے سیاسی پدھرا تے انصاف تے عدل دی گل کردا اے۔ ایہو شعور کسے وی ادب نوں مقصدی بناؤندا اے۔ شہزاد منظر لکھدے نیں:

”احتجاجی ادب کا مقصد کسی خاص بات، ریاستی مظالم، مذہبی تنگ نظری و تشدد اور سیاسی جبر یا سماجی اور معاشی نا انصافی کے خلاف احتجاج کرنا ہے۔“ (5)

پنجابی ادب وچ کلاسیکی شاعری ڈھیر اہمیت دی حامل اے۔ پنجابی کلاسیکی شاعراں نے جتھے پیار، محبت تے بھائی چارے دی گل کیتی، او تھے اوہناں اپنے حق لئی ہر اندر لی تے باہری سازش تے منافقت دے خلاف آواز چُکی۔ پنجاب وچ آؤن والے دھاڑویاں نے اقتدار دی ہوس پاروں مذہب دی اصل روح نوں مسخ کر کے عام لوکاں نوں نرے شرعی فریضے پورے کرن اُتے لا دتا۔ اوہناں عام لوکاں نوں مونہہ کھولن دی کھل نہ دتی۔ دھن دولت تے اقتدار سمیٹن تے لگ گئے۔ اجیہا سیاسی طبقہ سامنے آیا جہناں عام لوکاں اُتے ظلم، جبر تے استحصال دی اخیر کردتی۔ ایہہ اوہ ویلا سی، جدوں پنجابی صوفی شاعراں نے اپنی شاعری راہیں عام لوکاں نوں اندروں مضبوط کرن تے اوہناں نوں اپنی ہوند نال جین دا ڈھنگ دسیا۔ پنجابی ادب دی صوفی ریت ول جہات پائیاں سامنے آؤندا اے پئی پنجابی صوفی شاعراں دی نظر تے قلم دے فیض نے سوچ وچار دے عمل نوں صرف اک بندے دی ذات تیک محدود نہیں کیہنا سگوں ظلم تے جبر دے خلاف آواز نے کل وسیب نوں اپنے کلاوے وچ سمیٹ کے سیاسی نظام دی اصلاح دی کوشش کیتی۔ پروفیسر سمیع اللہ قریشی لکھدے نیں:

”سیاسی جبر دے سہے جدوں انسان حکمراناں دیاں محبتاں توں محروم ہو جاندا ہے تے اوس گھڑی صوفی بزرگ اوہناں دے اندر دے پاڑے میلن دے کم آؤندے نیں۔ ایران، عرب، عراق، مصر تے برصغیر ہر تھاہرے ایہا کجھ ہوندا رہیا۔ پنجاب وچ بابے فرید توں لے کے خواجہ فرید تک اٹھاں صدیاں وچ شاہ حسین، شاہ مراد، سلطان باہو، بلھے شاہ، علی حیدر، ہاشم شاہ، میاں

محمد بخش، مولوی غلام رسول، خواجہ فرید تے لاگوں علاقیاں وچ سچل سرمست،
شاہ لطیف تے ہوز تھیریاں نے ایسے روایت نوں نبھایا پراک دو جے وکھرے
ڈھب تے سلیقے نال۔“ (6)

ایس حقیقت توں انکار نہیں پئی پنجابی صوفی شاعراں دا تصوف تے روحانیت نال تعلق صرف عبادتاں تے ریاضتاں
تیک محدود نہیں سی، نہ ای دُنیا نوں چھڈ کے رہن دی کوئی تحریک سی۔ اوہناں وسیب دے سچ نوں بیان کرن لئی وسیب نالوں
اپنا سانگا نہیں توڑیا سگوں اوہناں دا سانگا ڈھیر مضبوط سی۔ پنجابی صوفی شاعراں نے پنجاب دی عام لوکائی اُتے ہون والے
سیاسی جبر تے استحصال نوں خیر دیاں قدراں راہیں توڑن دا جتن کیتا۔ صوفی تحریک اوہ پہلی تحریک سی جیہڑی دھن پرستی،
جاگیرداری دے ظلم تے دھرو، اداریاں دی لُٹ کھسٹ والے روئے دے خلاف ہمیش اخلاقی نابری دے طور تے اُبھری جھنے
سیاسی شعور دے عمل نوں مضبوط کیتا۔ پنجابی صوفی شاعراں نے وسیب دی شکل نوں درست دنیا جیہدی بنیاد زور آوراں
جاگیرداراں، حکمراناں دیاں محل ماڑیاں تے کوٹھیاں نوں ڈھیر کر کے عام لوکائی دے حق اُتے رکھی گئی۔ بابا فریدؒ فرماؤندے
نیں:

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُساریندے بھی گئے
کُوڑا سودا کر گئے، گوریں آءِ پئے (7)

بابا فریدؒ ہوراں دا ایہ شلوک کوٹھے، منڈپ ماڑیاں اُسارن والیاں دی راہ وچ روک تے اٹکا پاؤندا اے
جہناں ماڑے لے لوکاں دا حق ماریا۔ کوٹھے، منڈپ، ماڑیاں جیہڑیاں طبقاتی ونڈ نوں اُسار دیاں نیں۔ جیون دی راہ نوں
کنڈیالی تھوہر نال بھر دیندیاں نیں۔ اوہ راہ جیہڑی صاف ستھری سوچ نوں جبر تے استحصال دے روئے ول موڑ دیندی
اے۔ بابا فریدؒ نے وسیب دی طبقاتی ونڈ نوں جیہڑی حکمرانی کرن والیاں نوں متکبر بناؤندی، توں منع کیتا۔ بندہ سمجھدا اے پئی
اوہ دولت تے حکمرانی دی بنیاد اُتے ساریاں نوں نند سکدا اے پرا خیر اوس دے مٹی دے بُت نے مٹی اندرای ملنا ہوندا اے
جھتھے ساریاں شیواں نے بندے دامت نہیں بننا۔ بابا فریدؒ دا تعلق سلاطین دور نال اے جیہدے وچ قطب الدین ایبک،
شمس الدین التمش، رضیہ سلطانہ ناصر الدین محمود تے غیاث الدین بلبن جیسے حوصلے والے بادشاہ دسدے نیں پر امن تے امان
دی صورت حال نظر نہیں آؤندی۔ ایہ دور بے یقینی دا دور سی کیوں جے ہندوواں دی تعداد بہتی ہون کارن مسلماناں نوں غیر ملکی
لٹیرا سمجھیا جاندا سی۔ منگولاں نے ہر پاسے اُت چکی سی۔ چنگیز خان نے بلخ، بخارا تے سمرقند جیسے اسلامی تہذیب دے مرکز اں

نوں تباہ برباد کر دتاسی۔ بابا فریدؒ ہوراں نے اپنی حیاتی دے مُڈھلے دور توں لے کے اخیرِ ویلے تیک پورے ہندوستان وچ اندرونی تے بیرونی سازشاں ویکھیاں۔ اوہ دور سی جدوں اڈواڈ حکمراناں نے اقتدار حاصل کرن لئی جنگاں کیتیاں تے عام لوکاں نوں تباہ و برباد کیتا۔ پروفیسر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

”بابا صاحبؒ دے ویلے ہندوستان عجیب و غریب قسم دے دور وچوں گذر رہیا سی۔ غزنی خاندان اپنیاں اخیر لیاں دماں تے سی تے بابے ہوراں اوس نوں تختوں ڈگدیاں ویکھیا۔ غوریاں دے حملے، راجپوتاں دی شکست آپ ہوراں دے سامنے عمل وچ آئی۔ شمالی ہندوستان وچ ترکی حکمراناں نوں روندیاں ہویاں آپ نے ویکھیا۔ مغلاں نوں ہندوستان دیاں سرحدیں کھڑکاندیاں سنیاں، وسط ایشیا وچوں پناہ گیراں دے قافلے آپ دی حیاتی وچ ہندوستان آؤندے رہے۔ شہاب الدین غوری دا قتل اوس ویلے ہو یا جس ویلے آپ جوانی دے عالم وچ سن، بڈھیاں ہونیاں بلبں نے تخت حاصل کیتا۔ یعنی اوہناں دی ساری زندگی مڈھوں لے کے اخیر تک ہندوستان وچ عجیب قسم دی افراتفری تے بے چینی نوں ویکھ دیاں لنگھی۔“ (8)

دو جے پاسے بابا فریدؒ دے سمے دے پنجاب دی گل کرے تاں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:

”ایسے سمیں غیاث الدین نے اپنے بھرا شہاب الدین نوں غزنی دا گورنر مقرر کیتا۔ ۱۱۷۱ء وچ شہاب الدین نے ملتان تے لاہور تے قبضہ کر لیا۔ خسرو ملک نے سمجھوتے لئی اپنے اک پُتر نوں سلطان غازی دے دربار وچ بھیج دتا پر محمود غزنوی دی حکومت دے آخری دن آگے سن۔ شہاب الدین ۱۱۸۵ء وچ سیالکوٹ تے قبضہ کر لیا تے ورہے دے اندر اندر ای غزنویاں نوں پنجابوں باہر کڈھ دتا تے خسرو ملک نوں قید کر کے قتل کر دتا گیا۔ پنجاب دے ایس انقلاب نال پنجاب دی شہری زندگی وچ وی بڑا انقلاب آیا۔“ (9)

پنجاب اُتے بار بار حملیاں افراتفری تے لٹ مار نے عام لوکاں اندر جیڑی بے سکونی تے ڈر پیدا کیتا، اوس نوں بابا فریدؒ ہوراں اپنی شاعری راہیں مُکان دا جتن کیتا۔ منگولاں دے حملیاں دے نتیجے وچ کئی علمی ادارے تباہ ہون پاروں کوئی

اجیہی تنظیم نہیں سی جیہڑی سماج دی نویں سریوں اُساری کردی۔ صوفیادے مرکز ہمیش لئی علمی اداریاں دی شکل اختیار کر گئے۔ بابا فریدؒ ہوراں نہ صرف عام لوکائی دی اخلاقی اصلاح کیتی سکوں حکمران طبقے دے غلط رویے دے خلاف اپنی شاعری راہیں مزاحمت کیتی۔ بابا فرید نے پگ نوں سراں اُتے سجا کے حکمرانی کرن والے طبقے نوں آکھیا کہ غریب، لے، ماڑے لوکاں نال مل کے اوہناں دے حق اوہناں نوں اپڑان نال بے شان گھٹ جاوے گی تاں بندے دی روح غافل اے جیہڑی نہیں جاندی پئی ایس آپ وی مٹی ہو جانا اے۔ دُنیا دی وڈیائی، جھوٹی شان تے چودھراہٹ ہر شے نے مُک جانا اے۔ ایس لئی لو بھ، موہ، لالچ، ہنکار سبھ شیواں چھڈ کے عام لوکائی نوں اوس دی کھل مانن تے آزادی ءرائے دے تاں بے اخیر سنور جائے۔ دُنیا داماں دولت جیہڑا بندہ غریباں دیاں ہاواں اُتے اُسار دا اے نہ اوس بندے دے کم آؤنا اے تے نہ اوس اولاد نے جس لئی بندہ جوڑ دا اے۔ دُنیا اک سراں اے جتھے ہر اک نے اپنی حیاتی لنگھا کے ٹر جانا اے پر ایس جہان دے سر جنہار نے بندے نوں اپنی رائے دی آزادی وی دتی۔ اوس فطرت دی ہر شے وچ بندے دی سانجھ رکھی جس نوں تکبر کرن والے تے جھوٹی شان بناؤن والیاں نے اپنے قبضے وچ کر کے عام لوکائی نوں پینا آکھیا۔

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ بابا نانک ہوراں داناں قابل ذکر اے جہناں نہ صرف بابا فریدؒ ہوراں دے کلام نوں محفوظ کیتا سکوں اوہناں اپنی شاعری راہیں عام لوکائی نوں اخلاقی، سماجی تے سیاسی شعور دتا۔ بابا گرو نانک نے مڈھلی حیاتی دے تن عشرے تلونڈی تے سلطان پور وچ گزارے۔ اوس ویلے دہلی دے تخت اُتے بہلول لودھی تے سکندر لودھی حکمرانی کر رہے سن۔ جدوں بابا نانک اپنے سفر توں پر تے تاں سولہویں صدی دے دو جے عشرے دے آخری سے ابراہیم لودھی حکمران سی۔ پانی پت دے میدان وچ ابراہیم لودھی نوں شکست ہون پاروں پنجاب مغلاں دے زیر اقتدار آ گیا۔ ابراہیم لودھی تے مغلاں دے مڈھلے دور دیاں لڑائیاں تے سیاسی غیر یقینی دی صورت حال نے عام لوکائی نوں وی متاثر کیتا۔ بابا گرو نانک نے ایہناں سارے حالات دا گوہ نال مشاہدہ کیتا۔ اوہناں دی شاعری وچ اقتدار دی ہوس لئی عام لوکائی نوں تباہ کرن والے حکمراناں دے خلاف رد عمل بھر پور انداز وچ ملدا اے۔ بابا نانک آکھدے نیں پئی لالچ تے گناہ بادشاہ تے حاکم بن گئے نیں۔ غلط کاریاں مقامی گورنر بن گئیاں نیں۔ فرماندے نیں:

راجے شینہہ مُقَدّم گئے

جاءِ جگائُن بیٹھے سُتے

چاکر نہودا پائُن گھاؤ

رَت پَت کتھو چٹی جاؤ (10)

بابا نانک ہوراں نے عام لوکاں کی نال بغیر کسے قصور دے ہون والے ظلم ستم نوں اپنے کلام وچ بیان کیتا۔ اوہناں راجیاں نوں شیر آکھیا جیہڑے عام لوکاں نوں چیر پھاڑ دیندے نیں۔ اوہناں حکام نوں گتے آکھیا جیہڑے بغیر کسے وجہ لوکاں نوں وڈھدے نیں۔ حکام لوکاں نوں زخمی کردے، خون تے گوشت کیتاں دے کھان لئی چھڈ دیندے نیں۔ ایسے طرحاں جدوں مغل بادشاہ بابر نے ہندوستان اُتے تیسرا حملہ کیتا تاں اوہ سیالکوٹ فتح کرن مگروں سید پورا اُتے حملہ آور ہويا۔ سید پور وچ بابر دے سپاہیاں نے لوکاں اُتے ظلم دی انتہا کردتی۔ ایس سبب بابا نانک ہوراں بابر دے ظلم دے خلاف آواز چلکی تے لوکاں اُتے ہون والے ظلم دا ذمے دار لودھی حکمران نوں ٹھہرایا۔ اوہناں نے سخت لفظاں وچ اپنی نابری نوں ظاہر کیتا۔ آکھدے نیں:

آسا محلا-1

خراسان خصمانا کیا ہندوستان ڈرایا
آپے دوس ن دے ئی کرتا جم کر مغل چڑھایا
ایتی مار پئی کرلانے تیں کی درد ن آئیا
کرنا توں سبھنا کا سوئی
جے سکتا سکتے کو مارے تا من روس ن ہوئی
سکتا سیہ مارے پے وگے خصم سا پُرسائی
رتن وگاڑ وگوئے کتین مویا سار نہ کائی
آپے جوڑ وچھوڑے آپے ویکھ تیری وڈیائی
جے کو ناؤ دھراء وڈا ساد کرے من بھانے
نصم ندری کیڑا آوے جیتے چگے دانے
مر مر جیوے تا کچھ پائے نانک نام وکھانے (11)

مغل بادشاہ بابر نے خراسان نوں تاں بچا لیا پر اوس ہندوستان وچ ڈرتے خوف دی کیفیت پیدا کردتی۔ مغل فوجیاں نے جدوں ہندوستان اُتے حملہ کیتا تاں اوہناں لوکاں نوں بے دردی نال ماریا۔ لوکاں دی مدد لئی پکار اُتے کسے

اوہناں دی نہ سنی۔ اوس ویلے بابا نانک ہوراں لوکاں دے درد تے تکلیف نوں نہ صرف بیان کیتا سگوں مُغل بادشاہ بابر دی زیادتی تے لوڈھی حکمراناں دے لوکاں نوں مُغلاں کولوں نہ بچان اُتے سیاسی مزاحمت کیتی۔ پنجابی زبان دے تیجے وڈے شاعر شاہ حسینؒ نے مغلیہ حکومت دے مڈھلے سسے اکھ کھولی۔ ایہ اکھاڑ پچھاڑ داد ورسی۔ شاہ حسینؒ نے مُغل بادشاہ اکبر دیاں غلط پالیسیاں تے اصولاں دے خلاف مزاحمت کیتی۔ مُغل بادشاہ اکبر نے جدوں دُلا بھٹی نوں سولی اُتے چڑھایا تاں شاہ حسینؒ ہوراں غلط سیاسی نظام دے خلاف اپنی نابری نوں کافی راہیں ظاہر کیتا۔ ایس حوالے نال اسد سلیم شیخ اپنی لکھت ”دُتے دی بار“ وچ لکھدے نیں:

”ادھر دلا بھٹی کو سولی لٹکایا گیا ادھر لاہور کے مشہور صوفی شاہ حسین نے جھوم جھوم کر رقص کا آغاز کیا اور ایسے اشعار پڑھے جو تا قیامت اصنافِ سخن میں سنگ میل کا مقام رکھتے ہیں۔

دَلے دے لعل لبّاں دے لارے

سولی پر چڑھ لے ہلارے

آن ملیسی دلبر یارا

یا دلبر یا سر کر پیارا (12)

کدھرے شاہ حسینؒ دولت دے پُجاری تے حکمرانی دے ناں اُتے عام لوکاں نوں مدھولن تے دبان والے طبقے نوں ہٹکدے رہے جیہڑے عام لوکاں اُتے حکمرانی کر کے اوہناں کولوں کھوہ کھس کے دولت دے ڈھیر لاندے رہندے۔ اوہ دولت اکٹھا کرن دی ہوس پوری کرن لئی اپنے لکھ کروڑ وچ اک ہور روپیہ ودھان لئی لوکاں اُتے ظلم کردے نیں۔ شاہ حسینؒ اوہناں نوں ٹھاکدے نیں پئی حکمرانی دے نشے وچ پُور ہو کے دُنیاوی عزت لئی غریباں نوں دُکھ دین والیاں نالوں فقیراں دی بھوری تے سنگت چنگی اے جیہڑی غریباں دا آدر کردی تے اوہناں نوں نال بٹھا کے رزق دی اکو جیہی ونڈ اُتے زور دیندی اے۔ ایس سیاسی شعور راہیں شاہ حسینؒ اک اجیہے نظام دے چاہیوان نیں جتھے ہر اک نوں اوس دا حق مل سکے، مندر جتھے پنڈت اپنے اقتدار نوں چکان لئی لوکاں نوں غلط رسماں اُتے لائی رکھدے نیں تے دولت جس نوں اکٹھا کرن لئی بندے دو جیاں اُتے ظلم کردے نیں۔ ہر شے نے مُک جانا اے۔ ماضی اندر غلط طریقیاں نال اقتدار حاصل کرن لئی کوششاں کیتیاں جاندیاں رہیاں۔ مذہب دی اصل روح نوں مسخ کر کے عام لوکاں نوں دبایا گیا۔ کدھر گئے مُلاں، قاضی تے کٹک ہزار جہناں نے دُنیا اُتے حکمرانی کیتی۔ دُنیا فساد مقام اے ہر دم رب نوں یاد کرنا جو سچ ہے تے سچ نظام ہے، عارضی دُنیا داسب بیوپار

جھوٹا اے۔

سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دے کلام وچ دُنیاوی عیش عشرت تے اقتدار دی ہوس لئی لڑن والے حکمراناں دے خلاف سیاسی مزاحمت دسدی اے۔ اکثر سوجھواناں دا آکھنا اے کہ صوفی شاعراں نے سیاسی مزاحمت نہیں کیتی۔ کیویں ہوسکدا اے کہ صوفی شاعر اپنے سہ دے لوکاں دے اخلاق سنوارن لئی شاعری کیتی ہوئے پر اوہناں حکمراناں دے غلط رویاں دے خلاف مزاحمت نہ کیتی ہووے۔ حضرت سلطان باہو نے اپنے سہ وچ پہلے مغل بادشاہ شاہجہاں تے فیروں دے پُتراں دے اقتدار لئی قتل و غارت گری تے لٹ کھسوٹ داروہ ویکھیا۔ اوہناں دی شاعری وچ حکمرانی کرن تے عام لوکاں اُتے ظلم کرن دے غلط رویے دے خلاف سیاسی مزاحمت دسدی اے۔

ادھی لعنت دُنیا تاں ساری دُنیا داراں ہُو
جیں راہ صاحب خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہُو
پیوواں کولوں پُتر گہاوے بھٹھ دُنیا مکاراں ہُو
ترک جیں کیتی دُنیا باہو لیسن باغ بہاراں ہُو (13)

سلطان باہو ساری لعنت دُنیا داراں اُتے کردے نیں۔ اوہ دُنیا دار جیہڑے دولت نوں اک تھاں اکٹھا کر کے حکمرانی کرنا چاہندے نیں۔ اوہ دُنیا دار جیہڑے دولت لئی سکے بھراواں دا خون کرن توں وی باز نہیں آؤندے۔ ایس خون خرابے وچ عام لوکاں نوں وی قتل تے غارت گری دی بھینٹ چڑھا دیندے نیں۔ سلطان باہو اوہناں دے خلاف مزاحمت کردے نیں۔ درحقیقت سلطان باہو اچھے سیاسی نظام دی گل کردے نیں جیہڑا رب دی رضا حاصل کر کے عام لوکاں نوں اوہناں دا حق دیوے۔ اوہناں دیاں زندگیاں وچ سوکھ پیدا کرے۔ ”پیوواں کولوں پُتر گہاوے بھٹھ دُنیا مکاراں ہُو“ اندر شاہجہاں دے اپنے بھراواں نوں قتل کر کے 1620ء نوں اقتدار تے قبضہ کرن تے فیروں دے اپنے پُتراں (داراشکوہ شجاع، مراد اورنگ زیب) دے وچکار اقتدار لئی جنگ تے قتل و غارت گری ول اشارہ ملدا اے۔ سلطان باہو نے رعیت اُتے سردار بنے ہوئے لوکاں دی نا انصافی بارے وی گل بات کیتی۔ سچ دی گل بھاریں براہ راست سامنے آوے یا نہ آوے پر سماج اندر دھکھدے دھو تے سیاسی شعور ول اشارہ ضرور ملدا اے۔ حکمرانی کرن والے ہمیش اقتدار برقرار رکھن لئی عام لوکاں نوں لٹ دے رہندے نیں۔ شو ماں وانگ مال جوڑن لگے رہندے نیں۔ بہر حال اورنگ زیب عالمگیر دی موت مگروں مغلواں دے آپسی لڑائی جھگڑے تے سکھاں دے مختلف جتھیاں دے اُت چکن پاروں نادر شاہ تے احمد شاہ

ابدالی شمال مغرب ولوں دہلی دے اقتدار رکھن والے طبقیوں دے بٹاؤ اُتے آئے تے اوہناں دہلی وچ خون دیاں نہراں وگاڈتیاں۔ سکندر اعظم توں لے کے شاہ زمان تیک صرف پنجاب اجیہی فصیل سی جس ہندوستان اُتے مکمل قبضہ کرن والیاں دے خواہاں وچ مزاحمت پائی۔ کلاسیکی شاعراں وچوں بابا بکھے شاہ دی آواز سب توں نویکلی سی۔ اوہناں ظلم، مکر تے فریب، طبقاتی اُچ نیچ تے سیاسی بدحالی دے خلاف بھروسہ شاعری کیتی۔ بکھے شاہ ہوراں اپنے دور دے حکومتی جبر دے خلاف مزاحمت کیتی، اوہناں سچ دی راہ نوں اپنایا۔ ایس راہ اُتے اوہناں ماراں کٹھاں سہیاں۔ اوہناں اُتے فتوے لائے گئے پر بکھے شاہ حق دی راہ لئی ڈٹ کے کھلوتے رہے۔ اکرم شیخ لکھدے نیں:

”اوس ویلے دے ”مُلاں“ مقامی حکومت تے حکمراناں دی تھاپنا وچ بکھے شاہ اُتے فتوے لاؤندے رہے پر ایہ سچائی وی موجود ہے کہ اوہ اوس ویلے دے ”پٹھان حکمراناں“ دے خلاف سن۔ بھائیوں اوہ چونیاں دا ”حسین خان“ سی جہڑا سکھاں دے خلاف جہاد کر رہیا سی تے بھائیوں اوہ قصور دے پٹھان سن۔ تے بکھے شاہ اوہناں نوں ”قصور راہیں بے دستور“ آکھ رہیا سی۔ جتھے حکمراناں دا جبر حدوں ودھ چکیا سی۔

بکھیا قصر نام قصور ہے او تھے مونہوں نہ سکن بول
او تھے سچے گردن ماریئے او تھے جھوٹے کرن کلول“ (14)

بکھے شاہ ہوراں اپنی درویشی، ذمہ داری تے سچ دی پالنا کیتی۔ اوہناں جھوٹ، فریب تے غلط سیاسی روئے دے خلاف مزاحمت کیتی۔ مُغل حکومت دے زوال تے سکھاں دے پنجاب اُتے قابض ہون دی داستان نوں اوہناں نے بہت ڈونگھے مشاہدے راہیں بیان کیتا۔ بکھے شاہ ہوراں نے شریف لوکاں دے چُپ ہون اُتے زور دے کے وی سیاسی مزاحمت کیتی۔ بابا بکھے شاہ ہوراں دی حیاتی دا وڈا حصہ سیاسی تے سماجی انتشار وچ لنگھیا۔ اوہناں سیاسی نظام دے اہم ستون معیشت وچ دڑاراں تے عام لوکاں دی محنت اُتے قبضہ کر کے حکمرانی کرن والیاں دے خلاف مزاحمت کیتی۔ بکھے شاہ موجب اقتدار دی ہوس رکھن والے ہمیش محنت اُتے قبضہ کردے نیں۔ قوم جی محنت کردی اے، اونا ای اوس نوں معاملہ یا ٹیکس دینا پیندا اے۔ بکھے شاہ ہوراں نے وپاری، پٹواری، مقدم تے حاکم راہیں غریباں دی محنت ہتھیا کے حکومت قائم کرن والیاں دے خلاف مزاحمت کیتی۔ ”چُگ چُگ کے میں ڈھیری کیتا تھے آن پاری“ اندرای سُر ت لگی ہوئی اے جیہڑی مل مارن والیاں

نوں دو جیاں اُتے حکومت کرن داموقع دیندی اے۔ ایس بارے ڈاکٹر عاصمہ قادری لکھدیاں نیں:

”لوڑوں ودھ کیتی محنت ای لاہا جوڑدی اے تے مڑ کرنہاراں دے سرتے

دھنوناں دیاں جُتیاں بن ورھدی اے۔ کمین میل دی کرنی کھاوَن کیتے ہی

ایس نوں آپس وچ لڑواندائے حاکم ونون ونڈاں دے رنگ کھڈا کے۔“ (15)

اٹھارہویں صدی دی بے چینی، لٹ کھسٹ تے خونریزی دے دور وچ اک ہور اُچ پدھر دے شاعر سید وارث شاہ^۲ داناں قابل ذکر اے جہاں ”ہیر“ ورگا شاہکار تخلیق کر کے اپنے سمدی تاریخ نوں محفوظ کیتا۔ ڈاکٹر شائستہ زہت لکھدیاں نیں:

”سید وارث شاہ نے اٹھارویں صدی کے اس پر آشوب زمانہ میں آنکھ کھولی

جب چاروں جانب سیاسی و سماجی جنگ و جدل جاری تھی بلکہ یہ کہنا چاہیے کہ

سیاسی اعتبار سے بے حد خطرناک دور تھا۔ مغلوں کی کمزوری سے فائدہ اٹھاتے

ہوئے نادر شاہ نے برصغیر پر حملہ کیا اور جہاں سے بھی گزرا اپنے پیچھے دھوئیں کے

بادل چھوڑتا گیا۔“ (16)

کسے دور دی شاعری اندر اوس دور دی واپری دھوئیں وانگ دھکھدی اپنے ہون داثبوت دیندی اے۔ اورنگ زیب عالمگیر مگروں جانشیناں وچ اقتدار لئی لڑائی تے بغاوت پاروں ہر صوبے دا صوبے دار خود مختار بن گیا جس پاروں مرکزی حکومت زوال دا شکار ہوئی۔ پورے ہندوستان وچ سیاسی ابتری تے بحران دی کیفیت سی۔ جہدا اثر پنجاب اتے وی پیا۔ ایس دور دی سیاسی بد حالی بارے عذرا وقار لکھدیاں نیں:

”مُغل حکومت کے عہد عروج میں صوبوں میں جو صوبے دار بھیجے جاتے، وہ

زیادہ سے زیادہ چار برس کی مدت کے لئے ہوتے تھے لیکن مرکزی حکومت کے

کمزور ہونے پر کئی صوبہ دار اپنی حکومت مستحکم کر کے خود مختار ہو گئے۔ پھر یہ صوبہ

دار نام نہاد بادشاہ کو تحائف وغیرہ دے کر حکومت کو اپنی اولاد میں منتقل کرنے

لگے۔“ (17)

ایہناں سارے حالات تے سیاسی ابتری نوں وارث شاہ ہوراں اپنی شاعری وچ بیان کیتا۔ حکمراناں دے غلط

روئے دے خلاف مزاحمت کر دے آکھ دے نیں:

صوبہ دار نوں طلب سپاہ دی دا اتے چاکراں کاٹ قصور دا اے

سارے ملک پنجاب خراب وچوں سانوں وڈا افسوس قصور دا اے (18)

کسے قوم دی اخلاقی گراوٹ اوس دے سیاسی زوال دی وجہ بن دی اے۔ مُغل بادشاہاں خاص طور اُتے محمد شاہ رگیلا تے اوس دے درباری اُمرا دی عیش و عشرت تے بے راہروی نے پنجاب وچ نظم و نسق نوں تباہ کر دتا۔ صوبائی تے ضلعی حکام نے اپنی مرضی کیتی۔ اجیہی صورت حال بارے وارث شاہ فرماندے نیں:

اشراف دی گل منظور ناہیں چور چودھری اتے لنڈور کیے

کاؤں باغ دے وچ کلول کر دے گُڑا پھولنے دے اُتے مور کیے (19)

وارث شاہ اجیہی حکمرانی دے خلاف مزاحمت کر دے نیں جتھے حکمران آپ ای غلط کاریاں کردا ہوئے۔ اجیہا حکمران دو جیاں نوں انصاف کوں دے سکدا اے۔ جیویں اوہناں آکھیا:

چور چودھری گنڈے بھردان کیے ایہہ اُلٹ اڈلیاں زور ہونیاں (20)

نادر شاہ دے ۱۷۳۷ء وچ ہندوستان اُتے حملہ کرن اُتے مُغل سلطنت ہور کمزور ہو گئی۔ ہر پاسے افراتفری، لُٹ مار تے خون خرابہ شروع ہو گیا۔ اورنگ زیب عالمگیر دے مرن گروں 30 ورھے اندر مغلیہ اقتدار دا خاتمہ عروج نوں اپڑ گیا۔ وارث شاہ نے ایس دور نوں نہ صرف محسوس کیتا سگوں اپنے مشاہدے راہیں ایس طرحاں مزاحمت کیتی:

نادر شاہ نوں ہند پنجاب تھر کے مرے باب دا تھدھ بھونچال کیتا (21)

مُغل حکومت دے کمزور ہونیاں ای لاہور دے گورنر شاہنواز نے احمد شاہ ابدالی دی تحت نشینی تے پشاور وچ آمد دی اطلاع سنی تاں اوس احمد شاہ ابدالی نوں ہندوستان بُلایا پر ہندوستانی سیاست وچ اندرونی طور اُتے تیزی نال حالات بدلن پاروں احمد شاہ ابدالی تے گورنر شاہنواز وچ کار لڑائی چھڑ پئی۔ گورنر شاہنواز دی فوج احمد شاہ ابدالی دی فوج دا ڈٹ کے مقابلہ نہ کر سکی۔ ایس صورت حال وچ شاہنواز لاہور نوں افغانیاں دے رحم تے کرم اُتے چھڈ کے خود گیا۔ وارث شاہ ہوریں مزاحمتی انداز وچ لکھ دے نیں:

ح حاکم شہر لاہور والے سُنجا چھڈ کے گئے حویلیاں نوں
کیہے نٹھے اکٹھے نہ وت ہوئے وداع کیتا ناہی چل پیدیاں نوں

دین دُنی وچ سرخرو ناہیں جیہڑے عورتاں چھڈ نلج گئے
 ش شرم ناہیں پگاں والیاں نوں جیہڑے جیو چرا کے نس گئے (22)
 وارث شاہ نے احمد شاہ ابدالی دے پنجاب اُتے حملیاں پاروں پنجاب دے وسنیکاں اُتے ٹٹن والی قیامت نوں
 اکھیں ویکھیا۔ کیہڑا ظلم سی جیہڑا پنجابیاں اُتے نہ ڈھایا گیا۔ ایس دُکھ بھرے ماحول وچ وارث شاہ ہوراں بھرپور مزاحمت کیتی
 جیویں کہ:

احمد شاہ وانگوں میرے ویر پیکے پُٹ ٹھڈ کے چک سا تال کیتو
 سیاہ فام مہاراجیاں ہندیاں تھیں لیا راج افغان درانیاں نے (23)
 دُکھ سہن دے باوجود ہر واری پنجابی اپنی ہوند لئی نوں سریوں اپنے آپ نوں جوڑ دے رہے جدوں احمد شاہ ابدالی
 نے حملہ کر کے پنجاب نوں فتح کیتا تے پنڈ دیاں کڑیاں فیصلہ کیتا پئی ہُن پنجابی اُلٹا حملہ کر کے قندھار نوں فتح کرن گے۔
 کڑیاں پنڈ دیاں بیٹھ کے دھڑا کیتا لینی اج قندھار پنجابیاں جی (24)
 افغانی حملہ آوراں سکھاں تے مرہٹیاں جدوں پنجاب دے وسنیکاں اُتے حیاتی تنگ کیتی تاں اوس ویلے پنجاب
 دے سوجھواناں خاص کر کے شاعراں نے لہو وچ رنگے مظلوم لوکاں دے درد دے خلاف آواز چلکی۔ نادر شاہ تے احمد شاہ
 ابدالی نوں ہندوستان وچ بٹاؤن اُتے علی حیدر ملتانی ایس طرحاں مزاحمت کر دے نیں:

ب بھی زہر جو کھا مرن کجھ شرم نہیں ہندوستانیوں نوں
 کیا حیا ایہناں راجیاں نوں کجھ لُج نہیں تورائیاں نوں
 بھیڑے بھر بھر دیون خزانے فارسیاں، خراسانیاں نوں
 وچ چھاونیاں دے پانی تک بڈو، بے لہو نہ وڈیاں پایاں نوں (25)
 پنجاب اندر بلکھے شاہ وارث شاہ تے علی حیدر ملتانی عام لوکاں نوں حوصلہ دیندے ہوئے سیاسی طور تے مزاحمت
 کر رہے سن او تھے سندھ وچ پچل سرمست ہوراں وی نہ صرف سندھی سگوں پنجابی شاعری وچ اخلاقی تے سیاسی مزاحمت
 کیتی۔ پچل سرمست ہوراں رانجھے راہیں شاہی قرب نوں ونجان دی گل کیتی جیہڑا اسانجھی مل نوں جنم دیندا اے جتھے حکمرانی لئی
 عام لوکاں نوں نندیا جاندا اے۔ رانجھے نے پرانے نظام ملکیت دے تصور نوں چھڈ کے اپنے آپ نوں ڈی کلاس کیتا۔ رانجھا
 جاگیردار نہ نظام جیہڑا سیاست نوں بے راہروی ول ٹوردا اے اوس دے خلاف مزاحم ہو کے عام لوکاں دے حق لئی لڑدا

دسدا اے۔ فرماندے نیں:

تخت ہزارو اورے رہیو پرے رہیو بادشاہی
سچّی گالھڑی پان پریں پُرجھائی (26)

تخت ہزارے رہنا سناجھی مل نوں ظاہر کردا اے جتھے لوکائی وچ طبقاتی کشمکش جنم لیندی اے۔ دولت اکٹھی کرن تے حکمرانی کرن دا زور سی جد کہ تخت ہزارہ چھڈ کے چنانہہ پار کرنا اصل بادشاہی نوں ظاہر کردا اے جیہڑا نابری دی اصل حقیقت سی۔ بادشاہی اوہ جتھے ساریاں نوں اوہناں دا حق ملے۔ ایہو ایس جیون دا اصل سچّی تے حقیقت سی۔ راجھے نے تخت ہزارے اندر ہون والے ظلم زیادتی، قاضی دے رشوت لین تے غلط نظام دے خلاف نابری کیتی۔ چنانہہ پار کر کے اپنی اصل ہوند نوں پایا۔ نجم حسین سید لکھدے نیں:

”اسناجھی مل لوکائی نوں اُچیاں تے جھکیاں میلاں وچ ونڈ دیندی ہے۔ اُچ میلی زروال بن ویندے ہن۔ اوہناں دے ہتھ ناں ناواں، وست ورتا راتے حکم حکومت ہوندا ہے۔ پین میلی مہنتی تے کامے ہوندے ہن تے اپنی مہنت راہیں اُچ میلیاں دے کوٹھے بھر کے آپنے جیون دا چارہ کریندے ہن۔ جے بندہ ایس میل بندی وچ لکھی جاونوں حق جانے رب دی رضا آکھے تے سمجھو اوہ مایاں دی جو ہے راضی ہے۔ دیہوں دینہہ اوہدی سُر ت کھنجدی جاونی ہے ست مکدا جاونہ ہے۔ اوہ بے تھوہاتے لائی لگ ہے تے اوڑک اوہنے مٹی دی مورت بن جاونہ ہے۔ اتے جے بندہ ایس میل بندی وچ لدھی جاونوں نابر تھیوے، اے جاونوں میل بندی دیاں راکیاں نال لڑن لئی مورچہ سمجھے تے اوہدا آندری ودھیرے ساودان ہوندا ہے۔ ہاں اوہدی وچ دمودم چان لگدا ہے تے اوہدے ست داکوئی انت نہیں رہندا۔“ (27)

پنجاب دے دو جیاں شاعراں وانگ سچل سرمست ہوراں وی نادر شاہ دے حملیاں تے عام لوکائی اُتے ظلم و ستم بارے شاعری کیتی۔ اوہناں شاعری وچ نادر دا لفظ ظالم دے مفہوم دے طور تے ورتیا۔ اوہناں اپنے درد اندر ہند تے سندھ اُتے ہون والے حملیاں بارے ایس طرحاں مزاحمت کیتی:

کم اوہناں دا ایہو جیہا مار گھتن بادشاہاں
ہند، سندھ تے آئن فلک نہ پچل، مارن ملک سپاہاں (28)

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ سب توں ودھ ہمت تے مردانہ وارانہ انداز وچ حیاتی دے ہر مسئلے دا مقابلہ کرن دی گل
میاں محمد بخشؒ ہوراں دے کلام وچ ملدی اے۔ اوہناں اپنی شہرہ آفاق کتاب ”سیف الملوک“ وچ جتھے اخلاقی قدراں نوں
بیان کیتا، اوہناں عام لوکاں نوں سیاسی شعور وی دتا۔ لکھدے نیں:

بادشاہاں نوں کچھ ہووے گی مظلوماں دے حالوں کہسی رَ ب وڈیا تینوں دے عزت اقبالوں
توں ڈاڈھا ایہ لے کیتے تیرا شان ودھایا کیوں تہ عدل انصاف نہ کیتا باطل حق رُ لایا (29)

پنجاب اُتے جدوں انگریزاں دا قبضہ ہو یا اوہ پنجاب واسیاں نوں بغیر کسے جرم پھڑ کے تھانیاں وچ بند کردے،
اوہناں تے ظلم کردے اوس ویلے حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دے کلام وچ مزاحمت ایس طرحاں دی:

سجوں پھلوں بیج سوہا توں بخت تے تخت کوں جوڑ چھکا توں
اپنے ملک کوں آپ وسا توں تھانے (30)

خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے انگریزی تھانیاں نوں پُٹن دی گل کیتی جیہڑے پنجاب دے نماں لوکاں نوں بغیر جرم
تے گناہ سزاواں سناؤندے رہے۔ ایس حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ پنجاب اُتے باہروں حملہ کرن والیاں نے اپنے
اقتدار نوں چکان لئی عام لوکاں نوں اوہناں دے حق توں وانجھار کھیا۔ اوہناں سماج نوں سدھارن والے اہم اداریاں دی
اصل روح نوں مسخ کر کے عام لوکاں نوں مونہہ کھولن دی کھل نہ دتی پر پنجابی صوفی شاعراں نے عام لوکاں نال اپنا سانگا
مضبوط کر کے اوہناں نوں سیاسی شعور دتا۔ الغرض پنجابی کلاسیکی شاعری اندر موجود سیاسی مزاحمت ایس گل اُتے دلالت کردی
اے پئی پنجابی صوفی شاعراں نے انسان نوں دُنیا چھڈن دی نہیں سگوں بڑے بھروسے ڈھب نال دُنیا جیون تے اپنے حق لئی
ڈٹ جان دا درس دتا۔ اوہناں اپنے دور دے سیاسی نظام اندر جنم لین والی آمریت، جبر، ظلم تے استحصال دی ہر شکل دے
خلاف بھرپور مزاحمت کیتی۔

حوالے

- 1- تاریخ عالم میاں محمد جہانگیر ایڈووکیٹ (مترجم)، لاہور: جمہوری پبلیکیشنز، 2010ء، ص 37
- 2- سماجی تبدیلی اور عوامی تحریکیں کچھ نئے رجحانات (مضمون) ریاض شیخ، ڈاکٹر، سہ ماہی تاریخ، ۵۰ ڈاکٹر مبارک

- علی لاہور تاریخ پبلیکیشنز، ۲۰۱۴ء، ص ۲۰۱
- 3- پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ انجم رحمانی ڈاکٹر، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 1998ء، ص 8
 - 4- پنجاب کا مقدمہ، محمد حنیف رامے، لاہور، جنگ پبلشرز، ۱۹۸۵ء، ص 16
 - 5- اردو کا مزاحمتی افسانہ، مشمولہ پاکستانیات، شہزاد منظر، ڈاکٹر مرتب، سید حسین محمد جعفری، کراچی: پاکستان اسٹڈی سینٹر جامعہ کراچی، جنوری 1996ء، ص 144
 - 6- لیکھے جو کھے (مضامین)، سمیع اللہ قریشی، پروفیسر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2002ء، ص 13
 - 7- آکھیا بابا فرید نے، محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 189
 - 8- سرفراز حسین قاضی، حضرت بابا فرید گنج شکر دی شاعری، مضمون مشمولہ، لعلال دی پنڈ، اقبال صلاح الدین (مرتبہ) لاہور: عزیز بک ڈپو، 1986ء، ص 333
 - 9- بول فریدی، فقیر محمد فقیر ڈاکٹر (مرتبہ)، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 2007ء، ص 12
 - 10- آکھیا بابا نانک نے، محمد آصف خان (مرتبہ)، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1998ء، ص 42
 - 11- کلام نانک، جیت سنگھ سیٹل، مشتاق صوفی (مرتبہ)، لاہور: سویر کمپوزر، 2001ء، ص 329
 - 12- دے دی بار اسد سلیم شیخ، لاہور: اظہار سنز، 1969ء، ص 26
 - 13- ہودے بیت، ممتاز بلوچ، لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2007ء، ص 189
 - 14- کافر کا فرآ کھدے، اکرم شیخ، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 2013ء، ص 141-142
 - 15- رنگ سوتر، عاصمہ قادری، ڈاکٹر، لاہور: فیکٹی آف اورینٹل لرننگ، پنجاب یونیورسٹی، 2017ء، ص 35
 - 16- عمرانیات و ارث شاہ شائستہ نزہت، ڈاکٹر، لاہور: جمہوری پبلیکیشنز، 2006ء، ص 47
 - 17- تصوف کی پنجابی روایت، عذرا وقار، لاہور: نگارشات، 1995ء، ص 47
 - 18- ہیر وارث شاہ، محمد شریف صابر (مرتبہ)، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1986ء، ص 410
 - 19- ہیر وارث شاہ (مع اردو ترجمہ)، اکرم شیخ (مترجم)، لاہور: بک ہوم، 2010ء، ص 207
 - 20- ہیر وارث شاہ، فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتبہ)، لاہور: تخلیقات، 2012ء، ص 499
 - 21- ہیر وارث شاہ، محمد شریف صابر (مرتبہ)، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1986ء، ص 295

22- Resistance Themes in Punjabi Literature, Shafqat Tanveer Mirza

Lahore: Sang-e-Meel Publications, 1992, P 37-38

- 23 مقاماتِ وارث شاہ، علی عباس جلاپوری، لاہور، تخلیقات، تہجی وار، 1999ء، ص 167
- 24 ہیر وارث شاہ، محمد شریف صابر (مرتبہ)، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی 1986ء، ص 354
- 25 کلیاتِ علی حیدر، علی حیدر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء، ص 99
- 26 سچل فقیر، سنگت (چون، سودھ، ارتھ)، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2011ء، ص 103
- 27 ساراں، نجم حسین سید، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007ء، ص 13-14
- 28 سچل سرمست، شفقت تنویر مرزا، اسلام آباد: لوک ورثہ اشاعت گھر، 1987ء، ص 214
- 29 سیف الملوک، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (مرتبہ)، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 2009ء، ص 413
- 30 آکھیا خواجہ فرید نے، محمد آصف خان (مرتبہ)، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2008ء، ص 408